

הספריה לדמוקרטיה

הבחירות בישראל - 2001

**עורכים:
אשר אריאן
מיכל שמיר**

המכון הישראלי לדמוקרטיה

ה'מנעות והצבעה בבחירות 2001

מיכל שמיר, החוג למדע המדינה, אוניברסיטת תל אביב
אשר אריאן, החוג למדע המדינה, אוניברסיטת חיפה והמכון הישראלי לדמוקרטיה

הקדמה

בבחירות 2001 הטילו הבוחרים בישראל לקלפי בפעם הראשונה והאחרונה פתק הצבעה יחיד לבחירת ראש הממשלה בלבד. 13 פעמים, עד 1992 ועד בכלל, התקיימו בישראל בחירות לפי השיטה היחסית לבחירת 120 חברי הכנסת שלה. פעמיים, ב-1996 וב-1999, התנהלו הבחירות לפי השיטה הייחודית של שני פתקי הצבעה, ששימרה מצד אחד את שיטת הייצוג היחסי לכנסת, אך הוסיפה פתק הצבעה שני עבור ראש הממשלה. בעקבות המבוי הסתום בקמפ דייוויד, התפרצות אינתיפדת אל-אקצה והתפרקות הקואליציה הפוליטית של אהוד ברק בסוף 2000, הגיש ברק את התפטרותו, ובכך סלל את הדרך לקיום בחירות מיוחדות לראשות הממשלה בלבד. הבחירות נערכו ב-6 בפברואר 2001.

אקלים הדעות ששרר בעת הבחירות היה יוצא דופן לא פחות מאשר הבחירות עצמן. כפי שתואר במבוא, הערכות הציבור לגבי מצבה של ישראל ולגבי תפקודה של הממשלה היו בנקודת שפל. הציפיות לעתיד היחסים עם הפלסטינים והעולם הערבי והערכת השאיפות הערביות היו פסימיות מאוד,

והגיעו לרמות הדומות לאלה שנראו לפני הסכמי אוסלו ב-1993. בהתחשב במאפיינים ייחודיים אלה, ההחלטה האם להשתתף בבחירות נראתה חשובה לא פחות מאשר ההחלטה עבור מי להצביע. במהלך מערכת הבחירות, אופציית ההימנעות עלתה לדיון ציבורי, ואכן שיעור ההצבעה היה הנמוך בכל הזמנים.

במאמר זה נתמקד בציבור הבוחרים היהודי, תוך התבססות על מחקר הבחירות 2001¹; הבוחר הערבי נידון במאמרו של ג'מאל בכרך זה. תחילה נדון בהרחבה בתופעת ההימנעות ובמשמעותה. לאחר מכן נבחן את הכרעת הבוחר בין שרון לברק, תוך השוואה לדפוסי ההצבעה לראשות הממשלה במערכות בחירות קודמות.

1. השתתפות בבחירות: מי הם הנמנעים?

א. פרספקטיבות תיאורטיות על השתתפות בבחירות

בחירות 2001 העלו את שאלת ההשתתפות על סדר היום הציבורי ובמחקר האלקטורלי בישראל. מחקרי בחירות במדינות אחרות עסקו בדפוסי ההשתתפות של הבוחרים, בפרט בזמנים ובמקומות בהם שיעור ההשתתפות היה נמוך או במגמה של ירידה.

בהרצאתו כנשיא בפני האגודה האמריקנית למדע המדינה ב-1996, התייחס ליפהרט (Lijphart, 1997) לסוגיית ההשתתפות הנמוכה של בוחרים כאל "הדילמה הבלתי פתורה של הדמוקרטיה". בעיה זו חמורה בשל פגיעתה בעקרון השוויון. השתתפות דלה משמעה השתתפות לא שוויונית שפוגעת בשיטתיות בייצוגם של האזרחים האמידים פחות, ומצמצמת עקב כך את עוצמת השפעתם הפוליטית. על אף שהצבעה היא צורת ההשתתפות הרווחת ביותר והשוויונית ביותר מבין כל אופני ההשתתפות הפוליטית, היא עדיין מוטה, כל שכן כאשר ההשתתפות דלה. שיעור ההשתתפות נוטה להיות נמוך יותר בקרב אזרחים בעלי מעמד סוציו-אקונומי נמוך; קשר זה מתקיים באופן כללי, אך נוטה להיות מודגש במיוחד במדינות בהן שיעור ההשתתפות נמוך

Abramson, Aldrich and Rhode, 1998: ch. 4; Lijphart, 1997: 2-3) ראו גם; Dalton, 1996: ch. 3; Powell, 1986; Rosenstone and Hansen, 1993; Verba, Nie and Kim, 1978; Verba, Scholzman and Brady, 1995). לכן לשאלה מי מצביע ומי נמנע יש השפעה על תוצאת הבחירות ובעקבות זאת גם על תוכן המדיניות הציבורית (Lijphart, 1997: 4-5).

מעבר לשאלה מי מצביע ומי לא, שיעור השתתפות נמוך הוא בעייתי מנקודת המבט של הדמוקרטיה ההשתתפותית (Barber, 1984; Pateman, 1970). פעילותם ומעורבותם של האזרחים הן תנאי לקיום הדמוקרטיה, וכאשר ציבור הבוחרים אינו משתתף בתהליך הדמוקרטי, אפילו לא באמצעות הכלי הנוח ביותר, אזי הדמוקרטיה נפגמת בצורה משמעותית. ההשתתפות חשובה כשלעצמה, אך היא גם תורמת ליכולתה של הממשלה להיענות בצורה משמעותית לציבור ולקבלת החלטות טובות יותר.

מעבר לשיקולים אלה – כלומר, גם אם סוגיות השוויון או ההשתתפות אינן מטרידות יתר על המידה – ההשתתפות הדלה מעלה סוגיות של לגיטימיות. שיעור השתתפות גבוה מתפרש בדרך כלל כסימן לחוסנה של המערכת הדמוקרטית. השתתפות דלה, מאידך, יכולה להצביע על חוסר נחת, ציניות, אי-שביעות רצון, נתק בין האזרחים למדינה (Almond and Verba, 1989)². השאלה היא באיזו רמה; הבחנתו הקונצפטואלית של איסטון (Easton, 1965, 1975) בין תמיכה ברשויות הפוליטיות, במשטר או בקהילה שימושית ביותר לפענוח משמעותו של שיעור השתתפות נמוך או פוחת. תוך אימוץ המסגרת שקבע איסטון, המשתתפים בקובץ Critical Citizens (Norris, 1999) שראה אור לאחרונה מוסיפים את ההבחנות בין תמיכה בשחקנים הפוליטיים, במוסדות השלטון, בתפקוד המשטר, בעקרונות המשטר, ובקהילה הפוליטית ככלל. ההשלכות שלהם על המערכת הדמוקרטית חמורות פחות או חמורות יותר על פי מידת ההכללה שלהם. לאי-שביעות רצון ברמה הקונקרטית יש משמעויות פוליטיות מוגבלות בלבד והיא מהווה למעשה חלק מהמשחק הדמוקרטי. ברבדים הכלליים יותר, תמיכה פוחתת תצביע על ניכור בסיסי ותהווה אתגר רציני למבנה השלטוני. בפרק הסיכום מעלה נוריס על נס את הגידול במספרם של האזרחים הביקורתיים יותר "שמכירים בערכה של הדמוקרטיה בתור אידיאל אולם

עדיין אינם שבעי רצון מתפקוד המערכת הפוליטית, ובפרט מתפקוד המוסדות הייצוגיים" (1999: 269).

שיעורי ההשתתפות משתנים הרבה יותר בין מדינות מאשר לאורך זמן או בין סוגי אוכלוסייה שונים (Blais, 2000: ch. 1; Dalton, 1996: ch.3; Franklin, 1996). קיימת שונות גדולה בשיעורי ההשתתפות בין מדינות, אך התנודות בתוך המדינות בדרך כלל קטנות הרבה יותר. בלה גילה כי ממוצע ההפרש המוחלט בין שיעור ההשתתפות בשתי מערכות בחירות רצופות עומד על ארבעה אחוזים, במדגם של 228 בחירות דמוקרטיות שנערכו בין השנים 1972 ו-1995 (2000: 32). אולם, חשוב להדגיש כי ברוב המדינות קיימת מגמת ירידה בשיעור ההשתתפות. בלה מצא עוד ששיעור ההשתתפות בכל מערכת בחירות נתונה נמוך ב-1.35 נקודות אחוז בממוצע לעומת הבחירות הקודמות. שיעור ההשתתפות ירד בממוצע ב-0.3 נקודות אחוז בשנות השבעים של המאה הקודמת, 0.7 נקודות אחוז בשנות השמונים, ושלוש נקודות אחוז בשנות התשעים. בעוד שהירידה בשיעור ההשתתפות בארצות הברית זכתה למרב תשומת הלב, הירידה בשווייץ תלולה עוד יותר, ובמרבית יתר הדמוקרטיות ישנה ירידה. לפי הנתונים שהציג דלטון (Dalton, 1996: 45), משנות החמישים ועד שנות התשעים, חלה ירידה בשיעורי ההשתתפות בקרב 17 מתוך 21 הדמוקרטיות המתועשות אותן בחן (ב-13 מתוכן חלה ירידה בשיעור של למעלה משני אחוזים); רק בשלוש מדינות שיעור ההשתתפות עלה (ראו גם: Wattenberg, 2000: 71-76; Jackman and Miller, 1995; Topf, 1995). חוקרי מדע המדינה מוטרדים מהירידה המסתמנת בשיעור ההשתתפות, הן בגין שאלת הלגיטימציה והן בגין עקרון השוויון. דאגתם אף גוברת לאור העובדה שהירידה בשיעור ההשתתפות חלה בד בבד עם העמקת ההשכלה והרווחה הכלכלית, עם צמיחתם של ערכים פוסט-מטריאליסטיים, ועם תמורות משמעותיות בדפוסי המעורבות האזרחית (Lijphart, 1997: 6; Inglehart, 1990). ראוי גם לשים לב לכך שמרבית הדיונים נסובים על שיעורי ההשתתפות במערכות הבחירות הכלליות. במערכות בחירות חשובות פחות, כגון בחירות מקומיות, מחוזיות, בחירות של תת-מדינות, בחירות ביניים לקונגרס, בחירות לפרלמנט האירופי, או במשאלי עם, שיעורי ההשתתפות קטנים הרבה יותר כמעט בכל מקום (Lijphart, 1997: 5-6; Blais, 2000: 36-42).

הסברים רבים ניתנו לשונות בשיעורי ההשתתפות. במחקר על הפערים הגדולים בין המדינות, הדיון בעיקרו עסק בגורמים מבניים ותרבותיים, כאשר הגורמים המבניים הוכחו כבעלי משקל רב יותר (Jackman, 1987; Jackman and Miller, 1995; Lijphart, 1997; Powell, 1986; Rosenstone and Hansen, 1993; Wolfinger and Rosenstone, 1980; Teixeira, 1992) מתוכם, סדרי השלטון וחוסנה של המערכת המפלגתית נתפסו כמשמעותיים ביותר. הגורמים שהודגשו הם אחריות הממשלה לרישום הבוחרים; תנאים לרישום (היכן שהנושא רלוונטי); הסדרי הצבעה; חובת השתתפות; גיל הזכאות; שיטת הבחירות; ועוצמת המפלגות והקשרים ביניהן לקבוצות חברתיות. שני גורמים אחרונים אלה חשובים לצורך גיוס הבוחרים ויצירת סביבת אינפורמציה ברורה יותר.

שיטת הבחירות היחסית מגבירה את ההשתתפות (Franklin, 1996; Jackman, 1987; Powell, 1986) ואילו בחירות תכופות בולמות את ההשתתפות בשל עייפות הבוחרים (Jackman and Miller, 1995: 482-3; Dalton, 1996: 45-47; Franklin, 1996) תוצאות המחקר האמפירי כך: "שיעור ההשתתפות בבחירות כלליות לבית המוחקים עשוי להיות גבוה במדינה קטנה, מתועשת עם צפיפות אוכלוסין גבוהה, ושבה הבחירות לבית התחתון מכריעות, ההצבעה היא חובה, וזכות הבחירה ניתנת מגיל 21 ומעלה, עם שיטת בחירות יחסיות ועם מספר קטן יחסית של מפלגות ותוצאת בחירות צמודה, ובתקופה של צמיחה כלכלית. כאשר מרבית תנאים אלה מתקיימים, שיעור ההצבעה יכול להיות גבוה מ-90%; כאשר מרבית תנאים אלה אינם מתקיימים, שיעור ההצבעה יכול בנקל לרדת אל מתחת ל-60%" (2000: 43).

בדיון בהבדלים בהשתתפות בין פרטים, התמקדו חוקרי מדע המדינה בעיקר במעמד הסוציו-אקונומי. מעמד גבוה יותר מבטיח את משאבי הזמן והכסף, את הכישורים הקוגניטיביים, ואת הגישה למידע פוליטי שתורמים למעורבות פוליטית (Parry et. al., 1992; Verba and Nie, 1972; Brady et. al., 1992). המעמד החברתי (הנמדד על ידי אינדיקטורים כמו השכלה, רמת הכנסה ותעסוקה) קשור תמיד להשתתפות בבחירות, אך הוא ממלא תפקיד מרכזי במיוחד במדינות בהן שיעור ההשתתפות נמוך – כמו בארצות הברית

(Dalton, 1996; Lijphart, 1997; Verba, Nie and Kim, 1978 ; Wolfinger and Rosenstone, 1980). הדפוסים המאפיינים מדגמים ממספר מדינות מצביעים על השכלה וגיל כגורמים המכריעים ביותר ביחס להשתתפות. הגיל קובע את מקומו של האזרח במעגל החיים, כאשר הצעירים שלובים פחות בחברה, בעלי פחות אחריות חברתית, וחשים ריחוק רב יותר מהפוליטיקה. שיעור ההשתתפות מתברר גם כגבוה יותר בקרב אזרחים בעלי אמונה דתית, ובקרב חברים באיגודים מקצועיים, אצל נשואים ובעלי הכנסה גבוהה יותר, ובעבר (אך במידה פוחתת והולכת) – אצל גברים (Blais, 2000: ch. 1; Conway, 2000; Franklin, 1996; Parry et. al., 1992). בסיכום דבריו על הפרופיל של המצביע, טוען בלה שבוודאי "ישנם מספר רב של גורמים, אך מאפיין אחד המשותף לכל הקבוצות האלה הוא נטייתם [של המצביעים] להיות שלובים בחברה. הפרופיל הסוציו-אקונומי של המצביעים והנמנעים תומך בפרשנות הסוציולוגית של מעשה ההצבעה הרואה בו ביטוי לתחושת שייכותו של הפרט לקהילה הרחבה יותר" (2000: 52).

הזדהות מפלגתית, תחושת השפעה פוליטית, מעורבות פוליטית, ומחויבות אזרחית מגבירות את ההשתתפות (Dalton, 1996: ch. 3; Franklin, 1996). לעומת זאת, תפקידם של התסכול מהפוליטיקה, האפאתיה, הציניות וחוסר האמון, שנויים במחלוקת, וקיימת אי-הסכמה לגבי כיוון השפעתם, וכתוצאה מכך גם ביחס לפרשנות של שיעורי ההשתתפות. מצד אחד תחושות כאלה יכולות להביא לניכור הבוחרים ולגרום להימנעותם; מצד שני הן עשויות להניע אותם להצביע. הממצאים חלשים בדרך כלל ואינם מצביעים על זיקה חד-משמעית (Citrin, 1974; Citrin and Green, 1986; Teixeira, 1992).

פרנקלין (1996: 219) מסווג את ההסברים להשתתפות תחת שלוש כותרות: משאבים, גיוס, ומוטיבציה אינסטרומנטאלית (הרצון להשפיע על המדיניות הציבורית). הסבר הגיוס מביא בחשבון את פעילויותיהם של קבוצות ושל ארגונים, ובמיוחד של מפלגות פוליטיות. המוטיבציה האינסטרומנטאלית נקבעת על ידי צביונה של מערכת הבחירות ועל ידי ההקשר המוסדי והאופן שבו הם קובעים את מרכזיותן של הבחירות. מחקרים של השינויים לאורך זמן בשיעורי ההצבעה במדינות שונות

מחזקים את חשיבותם של הסדרי ההצבעה (Lijphart, 1997) ושל כוחן של המפלגות הפוליטיות (Wattenberg, 2000). חובה חוקית להצביע מגבירה בצורה עקבית ואפקטיבית את שיעור ההשתתפות, חרף הקנסות הנמוכים בדרך כלל המוטלים בגין אי-ציות והאכיפה הרפויה במרבית המקרים (Hirczy, 1994; Lijphart, 1997). בלה מצא כי ההשתתפות האלקטורלית פוחתת בתקופות של מיתון כלכלי וגוברת כאשר תוצאת הבחירות צמודה (2000: פרק 1). האטרקטיביות של המפלגות והמועמדים והחשיבות הנתפסת של הבחירות ממלאים כולם תפקיד, כאשר אלה מצדם מושפעים ממאפיינים מוסדיים ומהנסיבות המיוחדות של מערכת הבחירות הספציפית (Jackman, 1987; Powell, 1986).

הירידה בהשתתפות בבחירות בארצות הברית חמורה ונחקרה לעומק. היא התרחשה במקביל לעלייה דרמטית ברמת ההשכלה ולצמצום המגבלות החוקיות. בין המקורות לירידה זאת, נמנו גיל הצבעה נמוך יותר, פער דורות, נידות מוגברת, ומספר גדול יותר של פנויים ופנויות. גורמים נוספים שהוזכרו הם רמות נמוכות יותר של הזדהות מפלגתית ושל עניין פוליטי, תחושת השפעה פוליטית רפה, כמו גם אכזבה מהמועמדים, והמעורבות הפוחתת של המפלגות הפוליטיות בגיוס המצביעים (Abramson, Aldrich and Rhode, 1998; Miller and Shanks, 1996; Rosenstone and Hansen, 1993; Teixeira, 1992).

ב. שיעורי הצבעה בישראל - מבט על פני זמן והשוואה

שיעור ההצבעה בישראל נע במרוצת השנים סביב רמה של 80%, עם תנודות מעטות בלבד. בחירות 2001 מהוות מקרה קיצוני עם שיעור השתתפות כולל של 62.3%; כ-19% מקרב הערבים ו-68% מהיהודים הצביעו בבחירות אלה. שיעור ההשתתפות הגיע לרמתו הגבוהה ביותר בבחירות הראשונות ב-1949, עם 86.8%, ולנקודת השפל שלו לפני 2001 - 75.1% - בבחירות שאחריהן ב-1951, כאשר מספר בעלי זכות הבחירה כמעט הוכפל עקב גל העלייה הגדול.

בהסתכלות על פני כל התקופה, אפשר להבחין במגמת ירידה קלה, כאשר

בבחירות שנערכו בשנות השישים שיעור ההשתתפות הממוצע היה למעלה מ-80%, ואילו במערכות הבחירות משנות השבעים והלאה ירד שיעור זה מעט מתחת לרמה של 80%. למעשה, בכל הבחירות עד לשנת 1969 (מלבד 1951) שיעורי ההשתתפות היו גבוהים מ-80%, ומאז באף מערכת בחירות לא הושגה רמה זו.

נתוני ההשתתפות בישראל מבוססים על מרשם האוכלוסין, הכולל את כל בעלי זכות הבחירה, כולל גם אזרחים השוהים מחוץ לגבולות המדינה ביום הבחירות. אולם לא קיים הסדר המאפשר הצבעה בחו"ל.³ קבוצה זו נאמדת בכ-10% מכלל בעלי זכות הבחירה: אם ננכה אותה, שיעור ההשתתפות מגיע ל-90% לערך. הנתון הרשמי של 80% מציב את ישראל במקום ה-22 מבין 37 הדמוקרטיות שעבורן ניתן להשיג מידע מספק אודות הבחירות לבית התחתון בין השנים 1955-1960 (Franklin, 1996: טבלה 8.1, 218). בראש הרשימה נמצאת אוסטרליה עם השתתפות ממוצעת של 95%; בשש מדינות ההשתתפות הממוצעת במהלך תקופה זו הייתה 90% ומעלה, וב-11 מדינות הממוצע נע בין 85 ל-89 אחוזים. אם נשתמש בשיעורי ההשתתפות המתוקנים, ישראל תוצב בתוך קבוצה זו. בארבע מדינות שיעורי ההשתתפות הממוצעים היו מתחת ל-60%; בהודו הממוצע הוא 58%; בארצות הברית ובשווייץ היה הממוצע 54%, ובפולין הממוצע עמד על 51% בהתייחס לשתי מערכות הבחירות שנסקרו במחקר הנ"ל.

המחקר השיטתי היחיד שנערך עד היום על שיעורי ההצבעה בישראל הוא של אבנר (Avner, 1975), המסתמך על סקר רחב שנערך על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.⁴ מחקר זה מצא את הזיקות הרגילות עם השכלה, גיל ומגדר בקרב יהודים וערבים כאחד. קבוצות נוספות שגם בהן התגלה שיעור מצביעים נמוך היו אזרחים שנולדו בישראל לאבות יוצאי אסיה ואפריקה, עולים חדשים יחסית, הצעירים והבוגרים ביותר מבין המשיבים, ואלמנים.

מחקרו של אבנר מ-1975 בנושא השתתפות הבוחרים בדק גם את סיבות אי-ההשתתפות בבחירות 1973. כזכור, בחירות 1973 נערכו זמן קצר לאחר מלחמת יום הכיפורים, תוך כדי משבר לגיטימציה חריף. הבחירות נדחו במשך מספר חודשים עקב המלחמה, והתנהל דיון סוער בשאלה האם לאפשר לרשימות חדשות ולמועמדים חדשים להתמודד בבחירות. האינטרסים

המפלגתיים גברו, ורשימות המפלגות שהוגשו ערב המלחמה לא נפתחו (Arian, 1975). בעקבות זאת, נשמעו קולות מחאה שקראו להימנעות. אף על פי כן, רוב הנמנעים היהודים השיבו כי היעדרותם מההצבעה נבעה מסיבות טכניות כגון מחלה או אשפוז, אי-רישום ברשימת הבוחרים בקלפי שבה הם בקשו להצביע, תעודת זהות שלא היתה ברשותם, מרחק ממקום ההצבעה, וכיו"ב. רק 13% הצהירו על העדפה מפורשת להימנע. בקרב הבוחרים הערבים, לעומת זאת, 55% ציינו הימנעות מכוונת כסיבה לאי-הצבעתם (Avner, 1975). אכן הפרשנות המקובלת שניתנה להימנעות בקרב היהודים הייתה טכנית, בעוד הפרשנות שניתנה להימנעות הערבים במהלך השנים הייתה פוליטית. הסיבות העיקריות שהועלו לכך היו דה-לגיטימציה אידיאולוגית, חוסר אונים ואפאתיות כתוצאה מהשוליות הערבית בפוליטיקה הישראלית, חוסר אמון במוסדות הפוליטיים בישראל, אי שביעות רצון ממדיניות הביטחון והחוץ של הממשלה ותסכול ממדיניות הממשלה כלפיהם (למשל גאנם ואוסצקי-לזר, 2001; ג'מאל במאסף זה; קאופמן וישראלי, 1999). במחקרי הבחירות שנערכו מאז 1969, תמיד היו מספר משיבים אמרו שלא ישתתפו בהצבעה. למשל, ב-1999, 3% מהמשיבים היהודים אמרו שלא יצביעו לאחד מששת המועמדים שהשתתפו אז במרוץ לבחירות;⁵ 5% אמרו שלא יצביעו אם בסוף הבחירה תהיה בין ברק לנתניהו (כפי שאכן היה).⁶ ידוע כי המתודולוגיה של סקרים מגזימה בהערכת שיעור המשתתפים בפועל בשל תת ייצוג במדגם לקבוצות באוכלוסייה שהסבירות שיצביעו נמוכה יותר, במיוחד הקבוצות שמעורבות פחות מבחינה חברתית ופוליטית. מעבר להטיות בהרכב המדגמים שנגרמות בעיקר עקב חוסר מענה, קיימת גם ההטיה בתשובות שהיא תוצאה של לחצים של רציות חברתיות: משיבים מסוימים יצהירו שהצביעו (או שהם מתכוונים להצביע), אף שבפועל הם נמנעים (ראו למשל Belli et. al., 1999; Silver et. al., 1986).

ג. השתתפות בבחירות 2001

בסקר בחירות 2001, 8% מהמדגם היהודי דיווחו שאין בכוונתם להצביע או שיצביעו בפתק לבן; 14% לא החליטו או סירבו להשיב על השאלה כיצד

בדעתם להצביע. הניתוח שלנו אינו כולל את הקבוצה האחרונה, ומתמקד במשיבים שענו שהם מתכוונים להימנע לעומת אלה שדיווחו על כוונה להצביע (עבור שרון או ברק). בניגוד לדעה המקובלת, הנמנעים לא באו רק מקרב הבוחרים שהצביעו בעד ברק ב-1999 ושחשו אכזבה ממנו. אמנם רבים מהם (קצת יותר מ-50% לפי המדגם שלנו), הצביעו בעד ברק ב-1999 אולם היו אחרים שהייתה זו עבורם ההזדמנות הראשונה להצביע או שנמנעו גם ב-1999 או שהצביעו בעד נתניהו. כמעט מחצית מהנמנעים ב-2001 מיקמו את עצמם במרכז המפה הפוליטית, כרבע בימין וכרבע בשמאל. אפילו מקרב מצביעי ברק ב-1999 שהתכוונו להימנע ב-2001, למעלה ממחציתם הגדירו עצמם כעת כשייכים למרכז, וכ-40% לשמאל.

הדיווחים בעיתונות התמקדו בעיקר בהימנעות של השמאל (ראו לדוגמה מוסף הארץ, 5/01/2001, 18-24; מוסף בחירות מיוחד של הארץ, 2/02/2001, 6). קודם הבחירות, אנשים מהשמאל הרדיקלי העלו על נס את אופציית ההימנעות ועוררו דיון נלהב בנושא (ראו לדוגמה הארץ 14/1/2001, חלק ב' 2-1; ידיעות אחרונות, מוסף 24 שעות, 5/02/2001, 3). אולם אי-ההצבעה הייתה תופעה מגוונת הרבה יותר, וככלל, המאפיינים של הנמנעים היו דומים לאלה של הנמנעים במקומות אחרים.

הנמנעים היו צעירים יותר מאשר המצביעים, בעלי רמת השכלה נמוכה יותר, ובעלי הכנסה נמוכה יותר. הם היו גם חילוניים יותר. הם היו פחות מעורבים בפוליטיקה ובעלי תחושת השפעה פוליטית נמוכה; מרביתם זיהו עצמם כשייכים למרכז; הם הביעו כעס כלפי שני המועמדים והיו אדישים בבחירה ביניהם, הם היו מאוכזבים מאוד מהמצב ומתפקוד הממשלה, ומודאגים יותר מהמדיניות הכלכלית והחברתית מאשר מסוגיות הקשורות לעימות הישראלי-ערבי (ובכלל זה הטרור).

הנמנעים היו צעירים יותר מהמצביעים: 28% ממצביעי שרון ו-21% ממצביעי ברק היו בין הגילאים 18 ל-30, ואילו 37% מהנמנעים היו בקבוצת הגיל הזאת. מבין הנמנעים 20% דיווחו שהם בעלי תואר אקדמי, לעומת 43% ממצביעי ברק ו-31% ממצביעי שרון. אם נבחין בתוך קבוצת הנמנעים בין מצביעי ברק ב-1999 לאחרים, נמצא כי מבין מצביעי ברק לשעבר 29% היו בעלי תואר אקדמי, ומבין הנמנעים שלא הצביעו בעד ברק ב-1999, רק 10%

היו בעלי תואר אקדמי. מקרב מצביעי ברק לשעבר, הנמנעים היו בעלי השכלה נמוכה יותר מאשר אלה שהצביעו פעם שנייה עבור ברק ב-2001, ואילו הנמנעים האחרים היו בעלי השכלה נמוכה עוד יותר.

רבע מהנמנעים הצהירו שרמת ההכנסה שלהם היא מעל הממוצע לעומת 38% ממצביעי ברק ו-31% ממצביעי שרון. מבין הנמנעים שהצביעו עבור ברק ב-1999 רק 21% היו בעלי הכנסה מעל הממוצע לעומת 30% מהאחרים. הנמנעים גם הדגישו את נושא המדיניות החברתית והכלכלית באחוזים גבוהים יותר מאשר המצביעים כתגובה לשאלה סגורה ביחס למניעי ההצבעה ולשאלה פתוחה על הבעיה המרכזית שהממשלה צריכה לתת עליה דעתה. מקרב הנמנעים, ציינו 34% סוגיות כלכליות וחברתיות כגון עוני, פערים חברתיים, אבטלה וחינוך, לעומת 15 ו-16 אחוזים בלבד מקרב מצביעי שרון וברק.

לא הובחנה תופעת הימנעות רחבה יותר אצל העולים החדשים לעומת הוותיקים. תשעה אחוזים מהמשיבים הוותיקים ועשרה אחוזים מהעולים החדשים מאז 1989 ציינו בסקר שלא יצביעו. כמו כן לא גילינו שוני כאשר חילקנו את העולים לפי שנת עלייתם לישראל. אשכנזים, מזרחים וישראלים בני הדור השני נמנעו באחוזים דומים. אולם כאשר חילקנו בין ילידי הארץ ואשכנזים ומזרחים ילידי התפוצות, מצאנו שילידי הארץ (הצעירים יותר) נמנעו בשיעור גבוה יותר מאשר ילידי חו"ל (12% לעומת 6% מקרב המשיבים שנולדו באסיה או באפריקה, ו-8% מהמשיבים שנולדו באירופה).

הנמנעים היו גם חילוניים יותר מאשר המצביעים: הדתיים והחרדים השתתפו בשיעורים גבוהים יותר. למרות שהבחירות המיוחדות של 2001 סיפקו לבוחרים החילוניים שמצביעים באופן מסורתי לשמאל ולעבודה סיבות ממשיות להימנע, שיעור ההימנעות הגבוה יותר בתוך הקבוצה הזאת מתאים לדפוס כללי. התופעה נרשמה גם במדינות אחרות ובמערכות בחירות אחרות בישראל (למשל וייס, 1997: פרק 2). שיעור ההשתתפות הגבוה בקרב הקבוצות הדתיות נובע מרמת האינטגרציה החברתית הגבוהה, צפיפות הרשתות החברתיות, ופוטנציאל הגיוס בקרבן.

בעלי זכות הבחירה שהחליטו להימנע דיווחו שהם דנים פחות בפוליטיקה מאשר מצביעי שרון או ברק, אך לא ניכרו הבדלים משמעותיים

בצריכת התקשורת שלהם. אולם, אם נבחין בין הנמנעים שהצביעו בעד ברק ב-1999 לאחרים, נמצא כי אלה הראשונים אינם פחות מעורבים בפוליטיקה מאשר חבריהם המצביעים, ואילו הנמנעים האחרים מדורגים במקום נמוך בהרבה בכל שלושת האינדיקטורים המצביעים על רמת המעורבות. באשר לתחושת ההשפעה הפוליטית, הנמנעים הם בעלי תחושת השפעה פחותה מזו של המצביעים, כאשר רבע מאלה שלא הצביעו לעומת למעלה משליש מהמצביעים טענו שיש להם מידה של השפעה על מדיניות הממשלה. פחות ממחצית מהנמנעים הסכימו למשפט שיש משמעות עבור מי מצביעים, לעומת כשלושה רבעים מהמצביעים.

הנמנעים נפלו בתווך בין שרון לברק בסוגיות הנוגעות לעימות הישראלי-ערבי. ברוב הנושאים הם היו קרובים יותר לשרון, כמו בהתנגדותם להסכם השלום של קלינטון, בהערכתם כי ניתן להגיע להסכם ללא אותם וויתורים, בתחושת הביטחון האישי שלהם, ובציפיותיהם ביחס לסיום העימות. דברים אלה אמורים גם לגבי תומכי ברק ב-1999 שהחליטו לא להצביע ב-2001, למעט בשאלת הביטחון האישי. דעתם על מצבה הכללי של ישראלי ועל אופן טיפולה של הממשלה בבעיות היתה קודרת לפחות כמו אצל תומכי שרון. הנמנעים היו קרובים יותר למחנהו של שרון גם בהשקפתם הקפיטליסטית, אך מזוהים יותר עם העמדה החילונית בשאלת הדת והמדינה. בסוגיה זו שתי קבוצות הנמנעים נבדלות מאוד, כאשר תומכי ברק לשעבר היו קרובים לאלה שנשארו נאמנים לו, בעוד הנמנעים האחרים הזדהו עם מחנה שרון.

הנמנעים הבחינו בפחות הבדלי מדיניות בין המועמדים מאשר המצביעים, בפרט בנוגע להסכם עם הפלסטינים וביחס לירושלים. אולם המחלוקת הגדולה ביותר עם המצביעים הייתה בהערכתם את המועמדים. ככלל, כל אחת מקבוצות המצביעים נתנה ציון גבוה יותר למועמד שלה מאשר לשני. הנמנעים השיבו לשאלות אלה בדרך כלל בהבעת אדישות לגבי המועמדים. כאשר נשאלו מי ינהל טוב יותר את הכלכלה, מי מביניהם אמין יותר, מי מעדיף את טובת המדינה על פני טובתו האישית, מי ישמור על שלטון החוק, מי יוביל לשלום אמיתי ומי יטפח את האחדות, כמעט 70% השיבו אף אחד מהמועמדים או שניהם באותה מידה. בנושאים אחרים, העוסקים כולם בביטחון, בטרור, ובניהול תקיף של המשא ומתן, בין שליש לחצי מהנמנעים

העדיפו את שרון. מקרב הנמנעים, תומכי ברק לשעבר הבחינו בפחות הבדלים בין המועמדים בכל נושאי המדיניות, אך הערכתן של שתי קבוצות הנמנעים האמורות את המועמדים הייתה דומה באופן מפתיע.

כמו אצל הבוחרים הערבים (ראו מבוא), גם ברק וגם שרון עוררו כעס אצל הנמנעים ויצרו תחושה חיובית מעטה בלבד. בעלי הסבירות הגבוהה ביותר להימנע היו המשיבים שביטאו כעס כלפי שרון וברק כאחד (12%), לעומת 5% מהמשיבים שדיווחו על כעס כלפי אחד מהמועמדים בלבד או שכלל לא כעסו.

על מנת לזהות את ההשפעות המשותפות והבלבדיות של גורמים אלה על תופעת ההימנעות אנו מציגים ניתוח רב-משתני של מספר רגרסיות לוגיסטיות וליניאריות¹ (ראו לוח 1). כפי שתואר במבוא, ציבור הבוחרים הביע אכזבה מהמצב ומתפקוד הממשלה. אך באיזו מידה פעל חוסר שביעות רצון זה כעילה להימנעות? יתירה מזאת, בעקבות מסגרתו הקונספטואלית של איסטון וההבחנות של נוריס (Norris, 1999), האם חוסר שביעות הרצון היה ממוקד או כללי? האם הוא נובע מתפקוד הממשלה ומהנסיבות שנוצרו בעקבותיו, מהשחקנים הפוליטיים בזירה, מהמבנה הממסדי או מתפקוד המשטר באופן כללי יותר? השאלה הראשונה שרצינו לברר אם כן היא האם חוסר שביעות הרצון מנע השתתפות, באיזו מידה, ולאיזה נושאים הוא קשור. אם נתבונן קודם כל במתאמים הגולמיים (עמודה 3 בלוח 1) נמצא שקיימת זיקה חלשה אך מובהקת מבחינה סטטיסטית בין הימנעות לבין התסכול מהמצב ומתפקוד הממשלה, וזיקה חזקה עם תסכול מהמועמדים. כאשר צירפנו את האינדיקטורים של אכזבה מהמועמדים, מתפקוד הממשלה, משיטת הבחירות ומתפקוד הדמוקרטיה באופן כללי² במודל 1, נמצא כי רק הראשון מובהק מבחינה סטטיסטית. מבין כל האובייקטים והרמות של הפוליטיקה, רק היעדר האמון בשחקנים הפוליטיים, גם בברק וגם בשרון, משפיע בצורה משמעותית ומובהקת על ההחלטה להצביע.

המודל השני התמקד בתפיסת ההבדלים בין המועמדים. מנקודת המבט של הבוחר הרציונלי, ככל שגדל המרחק בין המועמדים בתפיסתו של הבוחר, כן גדלים הסיכויים שהוא/היא ישתתפו בפועל בבחירות. הבחנו בין תפיסות לגבי מדיניות, הערכת תפקוד והבדלים אישיים, וכמו כן בין סוגיות פנים

לוח 1

הימנעות: רגרסיות לוגיסטיות וליניאריות¹

רגרסיה ליניארית			רגרסיה לוגיסטית		
beta	beta	r	b	b	
I אכזבה					
				.21	דמוקרטיה
	.04	.04		-.03	שיטת בחירות
	.00	-.02		.06	תפקוד הממשלה
	.02	*.06		*-1.30	שחקנים פוליטיים
	*-.34	*-.34		401.3	התאמת המודל ²
	.34				
II תפיסה של הברלים					
				-.04	נושאי פנים
	-.02	*.07		*.12	נושאי חוץ וביטחון
	*.07	*.14		.86	הערכת תפקוד (כלכלי)
	*.13	*.28		*1.18	הערכת תפקוד (ביטחוני)
	*.18	*.30		*.42	תחושות כלפי המועמדים
	*.18	*.28		468.9	התאמת המודל
	.39				
III מעורבות פוליטית					
				** .23	תחושת השפעה פוליטית
	*.07	** .05	*.30	*.52	תחושת השפעה אלקטורלית
	-	*.22	-.23	** .23	שיחות פוליטיות
	*.10	** .06	*.10	-.11	קריאת עיתונים
	-.03	-.05	-.01	-.04	צפייה בחדשות בטלוויזיה
	-.02	-.01	.00	589.6	התאמת המודל
	.13	.25	635.0		
IV מודל שלם					
				.21	שיחות פוליטיות
	.05	*.06	*.12	*-1.05	אכזבה משחקנים פוליטיים
	*-.28	*-.29	*-.34	.08	תחושת השפעה פוליטית
	.03	.02	*.09	*.37	הבדלים בין המועמדים
	*.17	*.18	*.25	** .09	השכלה
	.05	-	*.08	-.14	הכנסה
	-.04	-	-.05	-.19	צפיפות דיור
	-.04	-	-.02	*.04	גיל
	*.15	-	*.13	*.47	דתיות
	*.09	-	*.08	-.21	מגדר
	-.01	-	-.02	-.15	מוצא אתני
	-.02	-	-.03	422.7	התאמת המודל
	.42	.39	390.5		

1. המשנתה התלוי: הצבעה=1; אי-הצבעה=0. חוסר שביעות רצון, הברלים גדולים, ומעורבות גבוהה: ציון גבוה.

הנתונים מתייחסים לבוחרים יהודים בלבד.

2. 2II - לרגרסיה הלוגיסטית, R לרגרסיה הליניארית

* $p < .05$

** $.05 < p < .10$

וחוץ. הרגרסיות כללו שני מדדים של תפיסות על הבדלי מדיניות בין המועמדים: האחד על סוגיות פנים (מדיניות חברתית, כלכלה, דת ומדינה),

והשני על סוגיות חוץ וביטחון (טרור, ירושלים, הסכם עם הפלסטינים). שני מדדים נוספים הצביעו על הבדלים בין הערכות התפקוד של שני המועמדים, בתחום הכלכלי ובתחום החוץ והביטחון. משתנה חמישי מדד את ההפרש בתחושת הסימפטיה האישית של המשיבים כלפי שרון וברק.

מי שהבחין בפחות הבדלים בין האפשרויות השונות שהוצגו לבחירה, נטה פחות להצביע. המשמעותיים ביותר היו ההבדלים בתפיסות רמת התפקוד (בפרט בתחומי החוץ והביטחון) של שני המועמדים וההבדל בתחושות כלפיהם. ההבדל בתפיסות ביחס לקווי המדיניות של המועמדים היה משמעותי פחות, ובהבחנה בין מדיניות פנים וחו"ב, מדיניות הפנים הייתה בעלת המשמעות הקטנה ביותר. כאשר צירפנו יחד את כל המרכיבים האלה, סוגיות הפנים אינן מובהקות מבחינה סטטיסטית (ראו עמודות 1 ו-4 בלוח 1).

מנבא מסורתי שלישי להשתתפות הוא מעורבות פסיכולוגית בפוליטיקה. אנו מוצאים כי גורם זה פחות משמעותי בהסבר השוני בהשתתפות האלקטורלית, לעומת הגורמים המתייחסים אל המועמדים. כללנו במודל שלישי זה מדדים של עניין פוליטי ושל תחושת השפעה פוליטית,¹⁰ ובצירופם יחד הם הוכחו כפחות מוצלחים בהסבר דפוסי ההצבעה (השווה בין מדדי ההתאמה של המודלים). לא נמצא קשר בין הצריכה התקשורתית לבין ההשתתפות בבחירות; לשיחות פוליטיות ולתחושת השפעה פוליטית היה קשר חלש להשתתפות. לאמונה שהבחירות משפיעות היה קשר חזק עם הצבעה. כאשר צורפו יחד כל המדדים האלה של מעורבות פוליטית (עמודות 1 ו-4). רק תחושת ההשפעה האלקטורלית נמצאה מובהקת, אם כי שאלות העניין הפוליטי וההשפעה הפוליטית היו קרובות לרמת מובהקות סטטיסטית מקובלת ($p < 0.05$).¹⁰

לבסוף, אמדנו שני מודלים כוללניים (ראו חלק IV בלוח 1). המודל הראשון כלל מדדים של עניין פוליטי, השפעה פוליטית, אכזבה מהשחקנים הפוליטיים ואדישות בין המועמדים (עמודות 1 ו-4). מבין משתני עמדות אלה, רק אלה שהתמקדו בשחקנים הפוליטיים נמצאו כבעלי מובהקות סטטיסטית: אנשים שהיו מאוכזבים מהמועמדים ושלא הבחינו בשוני ביניהם נטו פחות להצביע. בסקר שלנו גם שאלנו את המשיבים שאמרו שלא יצביעו על הסיבות לכך

בשאלה פתוחה. רוב התגובות בקרב המשיבים היהודים הביעו חוסר שביעות רצון מהמועמדים: "אין לי אמון באף אחד מהם," "הם אינם מתאימים," "לא החלטתי ביניהם." "שניהם אכזבו אותי," "אני רוצה מועמד נוסף." II

המודל השני והשלם (שלב IV, עמודות 2 ו-5) מוסיף על משתני העמדות גם משתני רקע. מודל זה מייטיב להסביר את ההחלטה האם להצביע, רק במקצת לעומת המודל הקודם, אלא שהוא מבליט את משמעות הגיל והדתיות כגורמים בהחלטה זו. רמת ההשכלה נמצאת על גבול המובהקות הסטטיסטית ($p=.07$). הצעירים יותר, החילוניים יותר והמשכילים פחות נמנעו לעתים יותר קרובות, אפילו כאשר מביאים בחשבון את התייחסותם לפוליטיקה ולפוליטיקאים.

2. ההכרעה בין המועמדים: ברק או שרון?

א. הפרופיל של מצביעי שרון וברק

בהכרעה בין המועמדים שעמדו בפני הבוחרים ב-2001, לשרון יתרון ברור על פני ברק. תומכי שרון לא רק שגברו מספרית על תומכי ברק, אלא שהם גם נתנו לשרון ציונים גבוהים יותר ברוב הפריטים שהוצגו להם מהציונים שנתנו תומכי ברק למועמדם. החריג היחיד היה בשאלה איזה מועמד יוכל להביא "שלום אמת," שבה הייתה לברק עדיפות על שרון (בניהול הכלכלה ובשמירה על שלטון החוק, היה ביניהם שוויון). שרון הוביל בניהול ענייני הביטחון והחוק, ביכולת לעמוד איתן בפני לחצים, לשאת ולתת בנחישות בטיפול בטרור, בקידום האחדות, בהעדרת טובת המדינה על פני שיקולים אחרים ובאמינות. אפילו הנמנעים, שבדרך כלל לא ביטאו העדפה בין המועמדים, דירגו את שרון במקום גבוה יותר מברק ברוב הסעיפים (למעט בתחום הכלכלה ושמירה על שלטון החוק).

תומכי שרון נבדלו מאוד מתומכי ברק בסדר היום שלהם, במסגרות ההתייחסות ובעמדות שלהם בנושאי מדיניות. בשאלה הפתוחה אודות הבעיה המרכזית שבפניה ניצבת ישראל, מצביעי ברק (וגם הנמנעים) היו

הצויים בין ביטחון לשלום. 36% ציינו ביטחון בתשובה לשאלה זו ו-33% ציינו שלום. מצביעי שרון, לעומת זאת, השיבו ברוב מכריע במושגים של ביטחון: 58% דיברו על ביטחון לעומת 12% שדיברו על שלום. כמו כן, מקרב מצביעי שרון, השיקולים המרכזיים להצבעה היו ירושלים והטרור. למעלה מ-70% אמרו ששיקולים אלה ישפיעו על הצבעתם באופן משמעותי, לעומת 53% שאמרו כך על הסכם עם הפלסטינים ועל מצב הכלכלה. פחות מ-50% ציינו מדיניות חברתית ושאלות דת ומדינה. מצביעי ברק, לעומת זאת, ציינו את ההסכם עם הפלסטינים כגורם הראשון במעלה המשפיע על הצבעתם (58%), בצמוד לו הטרור והכלכלה (56 ו-54 אחוזים). אחריהם המדיניות החברתית (49%), ולבסוף דת ומדינה (38%) וירושלים (37%). מצביעי שרון לא רק שהגישו את הסוגיות הקשורות לעימות כשיקולים כבדי משקל בהחלטתם כיצד להצביע, הם גם דיווחו בשיעור גבוה יותר ממצביעי ברק (ומהנמנעים) הברלים בין המועמדים בסוגיות של ירושלים, ההסכם עם הפלסטינים, והטרור.

פער גדול מאוד התגלה בכל הקשור לעמדות מדיניות שהתבטא בהתייחסויות שתי קבוצות הבוחרים כלפי הצעותיו של קלינטון להסכם שלום עם הפלסטינים: 90% ממצביעי שרון התנגדו להן לעומת 41% בלבד מקרב מצביעי ברק! שתי הקבוצות היו חלוקות מאוד גם בהערכתן את היעדים של הערבים ואת הסיכויים להשגת שלום (20-30 אחוזים הפרש). כך גם ביחס להבדלים בין הקבוצות בתמיכתן בכפיפת החיים הציבוריים להלכה היהודית (33% הפרש); בהערכתן את מצבה הכללי של ישראל (19% הפרש), ואת אופן טיפולה של הממשלה בבעיות (24% הפרש).

לא נמצאו הבדלים בתחושת ההשפעה הפוליטית ובמעורבות הפוליטית בין תומכי ברק ושרון, אולם הקבוצה הראשונה דיווחה על שיעור גבוה יותר של קריאת עיתונים יומיים. במונחים של רקע חברתי, מצאנו אותם המשתנים שהבחינו לאורך השנים בין מצביעי הימין והשמאל בישראל (Shamir and Arian, 1999): תומכי שרון היו דתיים יותר, אמידים פחות, משכילים פחות, צעירים יותר, ולעתים יותר קרובות מזרחים ממצביעי ברק.

ב. ניתוח השוואתי רב-משטני

על מנת לזהות את הגורמים שהשפיעו על ההצבעה ב-2001, ולהעמיד אותה בהקשר הרחב יותר של ההתנהגות האלקטורלית בישראל, השתמשנו בניתוח רב-משטני והשוואתי. הניתוח האמפירי שלנו מבוסס על כוונות ההצבעה שעליהן הצהירו המשיבים בסקר שנערך ערב הבחירות. לוח 2 מציג את תוצאותיהן של רגרסיות לוגיסטיות המנתחות את ההצבעה ב-2001 (שתי העמודות האחרונות). בהשוואה לשתי מערכות הבחירות הקודמות שבהן התקיימה בחירה ישירה לראשות הממשלה, ב-1996 כאשר התמודדו נתניהו ופרס, וב-1999 כשהתחרו ביניהם נתניהו וברק. לוח 2 כולל גם ניתוחים דומים ביחס לבחירות 1992 כאשר ההצבעה היתה בפתק אחד בלבד לבחירת הרשימות לכנסת. עבור 1992 המשתנה התלוי הוא ההצבעה לגוש השמאל בראשות יצחק רבין מול גוש הימין, בראשותו של יצחק שמיר.

כמו במערכות בחירות קודמות, דתיות, מוצא עדתי והמעמד הסוציו-אקונומי השפיעו על אופן ההצבעה. תומכיו של שרון היו דתיים יותר, בעלי מעמד סוציו-אקונומי נמוך יותר (כפי שבא לידי ביטוי בצפיפות הדיור) ויותר מזרחים מאשכנזים. בשונה מן העבר (ובשונה מההבדלים הגולמיים), כאשר מחזיקים קבוע את המאפיינים הסוציו-אקונומיים האחרים, לא נמצאו הפרשי גילים (ראו רגרסיות בשלב I).

כל שלושת השטחים בפוליטיקה הישראלית – השטחים, דת ומדינה, והמדיניות הכלכלית-חברתית השפיעו על ההצבעה, כאשר סוגיית השטחים הייתה בעלת המשקל הרב ביותר כפי שהיה במערכות בחירות אחרות בשנות התשעים. מכיוון ששלושת האינדיקטורים של הסוגיות בעלות ההשפעה קודדו באותו אופן (בכל אחד מהסקרים ובמערכות הבחירות לאורך השנים), ניתן להשוות בין מקדמי הרגרסיה על מנת לאמוד את מידת השפעתם היחסית. ברגרסיות שבשני השלבים II ו-III, נושא השטחים מקדים בפער גדול את שתי הסוגיות האחרות. חשיבות הסוגיות הכלכליות-חברתיות מתאפיינת בתנודתיות לאורך השנים, אך היא אינה שונה בהרבה ב-2001 מאשר במערכות בחירות קודמות. משקלו של הוויכוח בנושא דת ומדינה קטן יותר במערכת בחירות זו לעומת העבר, אם כי לדתיות יש עדיין חשיבות מכרעת. בצירופן יחד, הסוגיות תורמות 9% נוספים של תחזיות הצבעה מדויקות מעבר

לוח 2

הצבעה לראשות הממשלה 1992-2001: דרגסיות לוגיסטיות

2001		1999		1996		1992	
(N=1,249)		(N=1,075)		(N=1,168)		(N=1,192)	
(s.e.)	b	(s.e.)	b	(s.e.)	b	(s.e.)	b
I. סוציו-דמוגרפי							
							גיל
(.03)	-.04	(.03)	*-.06	(.04)	**-.10	(.03)	***-.14
(.17)	-.28	(.16)	-.27	(.17)	***-.60	(.17)	.05
(.13)	***.75	(.18)	*.36	(.15)	**-.46	(.13)	.19
(.10)	-.14	(.12)	*-.28	(.10)	*-.23	(.10)	**-.27
(.07)	-.12	(.07)	-.12	(.08)	.14	(.07)	.05
(.10)	***-.76	(.11)	***-.95	(.13)	***-1.18	(.11)	***-1.01
(.20)	***-.78	(.17)	**-.52	(.18)	***-.57	(.18)	***-.82
72%	N=835	68%	N=795	73%	N=771	72% ²	N=821
II. סוציו-דמוגרפי + סוגיות							
							גיל
(.04)	-.02	(.04)	-.05	(.04)	-.03	(.04)	*-.10
(.20)	-.31	(.21)	-.27	(.21)	**-.52	(.21)	.04
(.16)	***.72	(.20)	.14	(.18)	**-.50	(.17)	.23
(.12)	*-.25	(.15)	*-.30	(.12)	-.02	(.12)	***-.39
(.08)	-.08	(.10)	*-.22	(.09)	.08	(.09)	-.06
(.13)	***-.63	(.15)	*-.31	(.15)	***-.87	(.15)	***-.75
(.25)	***-.71	(.22)	*-.56	(.22)	**-.56	(.23)	***-.80
(.14)	***1.48	(.13)	***1.55	(.11)	***1.32	(.09)	***1.11
(.09)	**-.25	(.13)	***-.47	(.12)	*-.23	(.12)	***-.39
(.10)	*-.20	(.13)	***-.51	(.10)	***-.38	(.11)	**-.29
81%	N=773	84%	N=761	81%	N=758	82%	N=750
(+9%)		(+16%)		(+8%)		(+10%) ⁴	
III. סוציו-דמוגרפי + סוגיות + הערכת תפקוד							
							גיל
(.06)	-.00	(.07)	-.01	(.05)	-.06	(.06)	-.08
(.30)	.19	(.37)	-.04	(.25)	-.36	(.26)	.07
(.25)	**-.69	(.35)	.11	(.20)	*.41	(.21)	.18
(.17)	-.10	(.27)	.05	(.14)	-.01	(.15)	*-.36
(.12)	.02	(.17)	-.22	(.11)	.08	(.11)	-.07
(.20)	***-.70	(.27)	-.23	(.18)	***-.78	(.19)	***-.80
(.36)	-.53	(.37)	.02	(.26)	*-.57	(.29)	***-.88
(.21)	***.92	(.20)	***1.10	(.13)	***1.07	(.11)	***.92
(.14)	*-.30	(.21)	-.23	(.14)	-.20	(.14)	*-.34
(.15)	.03	(.22)	*-.49	(.12)	*-.24	(.13)	-.20
(.24)	***1.29	(.30)	***2.44	(.17)	***.93	(.15)	***.67
(.21)	***1.99	(.26)	***1.52	(.20)	***1.28	(.20)	***1.51
92%	N=754	95%	N=761	89%	N=751	88%	N=740
(+11%)		(+11%)		(+8%)		(+6%)	

1. משתנה תלוי: הצבעה למועמד לראשות הממשלה: נתניהו/פרס 1996; נתניהו/ברק 1999; שרון/ברק 2001; הצבעה לגושים ימין ושמאל ב-1992 (שמיר עמר בראש גוש הימין, ורבין בראש השמאל).
2. גודל מדגם. לפרטים על המדגמים, הניסוח וקידוד המשתנים ראו שמיר ואריאן 1999, בספחים A ו-B.
3. הנתונים מתייחסים לבוחרים יהודים בלבד.
4. שיעור כולל של התחזיות המדויקות.
5. שינוי באחוז התחזיות המדויקות.

* p<.05 ** p<.01 *** p<.001

לגורמים הסוציו-אקונומיים. מאז בחירות 1984 ובמשך שנות התשעים, אינדיקטור זה של חשיבות הסוגיות נע בין 8 ל-16 אחוזים, כאשר הוא בשיאו ב-1988 וב-1999. קודם לכן הוא היה נמוך הרבה יותר: ב-1981 הוא היה 3 אחוזים בלבד (Shamir and Arian, 1999; לוח 2).¹²

כאשר מצרפים את הערכת התפקוד (תוצאות שלב III בלוח 2), נוסף שיקול בעל ערך לבוחרים, כאשר ממד הביטחון ניכר כמשפיע יותר מהממד הכלכלי. כך היה המצב גם בבחירות 1992 ו-1996, בעוד שב-1999 הממד הכלכלי היה חשוב יותר. במבוא (תרשים 3) ראינו ש-1999 בלטה כאחת משנות הבחירות הבודדות שבה סוגיות הפנים דורגו במקום גבוה יותר על סדר היום לעומת הביטחון.¹³ מגמת העלייה בחשיבותן של הערכות התפקוד במערכת השיקולים של הבוחרים נמשכה גם ב-2001 (Shamir and Arian, 1999; אריאן ושמיר, 2001). הערכות אלה תרמו 11% נוספים של תחזיות מדויקות של ההצבעה ב-2001 מעבר לגורמים האחרים, כמו ב-1999, עלייה מרמה של 8% ב-1996, 6% ב-1992 (ראו לוח 2), 2% ב-1988 ו-1% ב-1984 (Shamir and Arian, 1999; טבלה 2).

סיכום

בחירות 2001 היו יחידות במינן. היו אלה הבחירות היחידות בהיסטוריה האלקטורלית של ישראל בהן הצביעו לתפקיד ראש הממשלה בלבד; הן נערכו באווירת דעת קהל קודרת ביותר; שיעור ההשתתפות בהן היה הנמוך ביותר; וניצחונו של שרון היה חסר תקדים. אך השיקולים שהנחו את הבוחרים שהלכו לקלפיות היו דומים מאוד לאלה שפעלו במערכות בחירות קודמות. כמו במערכות בחירות אחרות בעשור הקודם, סוגיית העימות הישראלי-ערבי מילאה תפקיד מכריע הן מבחינת העדפות המדיניות של הבוחרים והן בהערכת תפקוד המתחרים בתחום זה. כמו כן אותם שסעים חברתיים באו לידי ביטוי בהתנהגות הבוחרים. מה שייחד את ההתנהגות האלקטורלית ב-2001 היה המספר חסר התקדים של בעלי זכות הבחירה שלא השתתפו בבחירות, במיוחד מקרב הערבים, אך גם מקרב הבוחרים היהודים. מסקנתנו

על סמך תוצאות הסקר מלפני הבחירות, היא ששיעור ההימנעות הגבוה במיוחד בקרב המצביעים היהודים ב-2001 היה ייחודי למערכת בחירות זו והוא קשור לאכזבה משחקנים פוליטיים קונקרטיים. אין לראות בו סמן להיעדר תחושת השפעה או לחוסר שביעות רצון מאובייקטים פוליטיים כלליים יותר כמו מוסדות השלטון או עקרונות יסוד של המשטר. מסקנה זו עולה בקנה אחד עם ממצאים ממדינות אחרות בהן לא ניתן היה ליחס את הירידה בשיעור ההשתתפות לירידה באמון בממשל או להתגברות הציניות ברמת הפרט (Norris, 1999: 258-261).

שיעור ההשתתפות הנמוך בבחירות 2001 בקרב היהודים נבע מהנסיבות המיוחדות ומהמועמדים הספציפיים. אולם, האנשים שהחליטו להימנע לא ייצגו מדגם אקראי של ציבור הבוחרים, ובוודאי שלא היוו חתך של האזרחים המעורבים פוליטית. הם דמו הרבה יותר במאפייניהם לנמנעים במקומות אחרים – צעירים יותר, משכילים פחות, חילוניים יותר. מעשה ההצבעה איננו תוצאה של חישוב רציונלי של עלות ותועלת בלבד, אלא אקט חברתי שננקט באקלים דעות נורמטיבי מסוים. נראה שהלגיטימציה שניתנה להימנעות בשיח הפוליטי במהלך מערכת הבחירות ב-2001, ואף הרמתה על נס כביטוי לאזרחות אקטיבית ואחראית, עודדו את הימנעותם של אלו שפחות מעורבים פוליטית ופחות משולבים חברתית.

הערות

1. סקר הבחירות 2001 כלל מדגם מייצג של האוכלוסייה הבוגרת של ישראל, N=1,415 (1,249 יהודים ו-168 ערבים). הוא נערך באמצעות ראיונות טלפוניים בין 7 בינואר ל-4 בפברואר 2001. אשר אריאן ומיכל שמיר ערכו את הסקר, מכון מחשוב/אלמידן ביצע את עבודת השדה. לפרטים על הסקרים האחרים בהם נעשה שימוש במאמר, ראו הערות 1 ו-2 במבוא.
2. ירידה בשיעורי ההצבעה ועלייה בחוסר שביעות הרצון הפוליטית נוטים להתרחש בו זמנית, למרות שמחקרים ברמת הפרט לא הצליחו לבסס תלות ביניהם. ראו דיון בהמשך.

3. ההצבעה אפשרית רק בתוך תחומי ישראל פרט לשליחים רשמיים של ישראל המשרתים בנציגויות בחו"ל ואנשי הצי המסחרי הישראלי. ההצבעה ב-99 הנציגויות הדיפלומטיות ברחבי העולם התקיימה ב-25 בינואר 2001 בהשתתפות למעלה מ-1,800 בעלי זכות בחירה. המשלחת הישראלית בנוי יורק היתה הגדולה מביניהן ומנתה למעלה מ-300 בעלי זכות בחירה; המשלחת בעומן היא הקטנה, עם שלושה בלבד. לא היתה אף אונייה ישראלית שעל סיפונה 50 הימאים אזרחי ישראל הנדרשים כדי לחייב הצבת קלפי מיוחד בכלי השייט המסחרי.
4. נעשה שימוש בסקר כוח העבודה, עם גודל מדגם של למעלה מ-5,000 משיבים.
5. המועמדים מלבד נתניהו וברק היו מרדכי, בשארה, בגין, איתן (רפול). ארבעת האחרונים פרשו מהמרוץ לפני יום הבחירות.
6. המספרים המתאימים עבור המדגם המלא, כולל הבוחרים הערבים, הם ארבעה ושישה אחוזים.
7. המשתנה התלוי הוא דיכוטומי, ולכן מתאים להשתמש ברגרסיה לוגיסטית. הצגנו גם את תוצאות הרגרסיות הליניאריות מכיוון שהן מוכרות יותר ופרשנותן ברורה יותר. שתי קבוצות התוצאות בדרך כלל חופפות.
8. הצגנו את שתי השאלות הבאות כדי למדוד את האכזבה מהשחקנים הפוליטיים: "מי יטפל טוב יותר בבעיות הכלכליות של המדינה?" ו"מי יטפל טוב יותר בבעיות החוץ והביטחון של המדינה?" עבור כל אחת מהשאלות, למשיבים שענו "לא ברק ולא שרון" סימנו 1, כל שאר התשובות (ברק/שרון/שניהם) קיבלו סימון 0, ושתי השאלות צורפו יחד. כדי למדוד את תפקוד הממשלה, צירפנו את ההערכות על מצבה הכללי של ישראל, על מצב הביטחון האישי, ועל הדרך בה מטפלת הממשלה בבעיות המדינה. הערכת שיטת הבחירה הישירה לראשות הממשלה מהווה מדד לתמיכה במוסדות השלטון. שביעות הרצון הכללית מהדמוקרטיה ("באופן כללי, באיזו מידה את/ה מרוצה מהדמוקרטיה בישראל?") מדדה תפקוד כללי יותר של המשטר. אינדיקטור זה היה היחיד עבור הקטגוריות המופשטות יותר של תמיכה בתפקוד הממשל

ובעקרונות היסוד של המשטר. למרות חוסר בהירותו, משתמשים בו לעתים תכופות והוא נמדד על מנת להעריך את מידת התמיכה בדמוקרטיה כערך, את שביעות הרצון מצורת תפקודה של המערכת הדמוקרטית, או אפילו את איכות תפקודה של הממשלה המכהנת (Noris, 1999: 11).

9. השתמשנו בשלושה אינדיקטורים של התעניינות פוליטית: כמות השיחות בעניינים פוליטיים, קריאת עיתונים, וצפייה במשרדי החדשות בטלוויזיה. תחושת ההשפעה הפוליטית נמדדה באמצעות שתי שאלות, האחת, לגבי המידה שבה המשיב/ה וחבריו/ה יכולים להשפיע על מדיניות הממשלה; האחרת שאלה בצורה ספציפית יותר על תחושת השפעה אלקטורלית (האם יש חשיבות עבור מי מצביעים).

10. אמדנו שני מודלים, האחד עם תחושת השפעה אלקטורלית והאחר בלעדיה, בשל קרבתה המושגית להשתתפות האלקטורלית.

11. במדגם הערבי, התקבלו תגובות רבות דומות שהתמקדו במועמדים, אך היו גם תגובות אחרות שהצביעו על תחושת השפעה פוליטית נמוכה וניכור מהמערכת הפוליטית. לדוגמה: "אני לא מעוניין לתמוך בהם, בכל מקרה לא נרוויח מזה דבר", "אין שוויון", "איננו יכולים להשפיע על הממשלה", "בכל מקרה, דבר לא ישתנה".

12. מספרים אלה מתייחסים לניתוחי ההצבעה לראשות הממשלה ב-1996, 1999 ו-2001, ולהצבעה לפי גושים בין 1981 ל-1992. בניתוח דומה אבל אחר השתמשנו באותם כלים כדי להסביר את ההצבעה לליכוד ולעבודה בשנים 1969-1996. התוצאות מצביעות על כך שאכן הסוגיות תפסו מקום חשוב יותר מ-1984 והלאה. ב-1969 מדר זה היה 2%; ב-1973 - 0%; ב-1977 - 2%; וב-1981 - 5%. מ-1984 ועד 1996, הסוגיות תרמו בין 8 ל-14 אחוזים של תחזיות מדויקות מעבר למאפיינים הסוציו-דמוגרפיים. (ראו Shamir and Arian, 1999: Table 1, 268; ראו גם אריאן ושמיר, 1999).

13. שאלות להערכת תפקוד נכללו בסקרי הבחירות רק מ-1984 והלאה. מאז אותן בחירות, סדר היום הפנים-ישראלי זכה לעדיפות על פני ענייני הביטחון והחוץ ב-1984 וב-1999 (ראו תרשים 3 במבוא). במקביל, בשתי

השנים האלה, להערכת התפקוד הכלכלי הייתה יותר השפעה על ההצבעה מאשר הערכות התפקוד בענייני חוץ וביטחון. בכל שאר מערכות הבחירות, התפקוד בתחום הביטחון היה מכריע יותר, כמו ב-2001 (ראו Shamir and Arian, 1999: Tables 1 and 2).

מקורות

- אריאן, אשר ומיכל שמיר, 1995. "שני מהפכים בפוליטיקה הישראלית: מדוע מהפך 1992 אינו כמהפך 1977". **מגמות**, ל"ו(4), 387-361.
- אריאן, אשר ומיכל שמיר, 2001. "מועמדים, מפלגות וגושים: ישראל בשנות ה-90", באשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 1999**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 46-15.
- גאנב, אסעד ושרה אוסצקי-לזר, 2001. "ישראל כדמוקרטיה אתנית: מבחן ההצבעה הערבית בבחירות לכנסת ה-15", באשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 1999**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 202-171.
- וויס, שבה, 1997. 14,729 קולות חסרים - תמצית ניתוח תוצאות הבחירות לכנסת ה-14 ולראשות הממשלה 1996. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- קופמן, אילנה ורחל ישראלי, 1999. "מכולם יוצא אחד": ההצבעה של הערבים בישראל בבחירות 1996, באשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 1996**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 147-107.
- Abramson, Paul R., John H. Aldrich and David W. Rhode, 1998. **Change and Continuity in the 1996 Elections**. Washington D.C.: Congressional Quarterly Inc.
- Almond, Gabriel A. and Sidney Verba, 1989. **The Civic Culture - Political Attitudes and Democracy in Five Nations**. Newbury Park: Sage.
- Arian, Asher, 1975. "Introduction," in Asher Arian (ed.), **The Elections in Israel - 1973**. Jerusalem; Academic Press, 9-18.

Avner, Uri, 1975. "Voter participation in the 1973 election," in Asher Arian (ed.), **The Elections in Israel - 1973**. Jerusalem; Academic Press, 203-218.

Belli, Robert F., Michael W. Traugott, Margaret Young, and Katherine A. McGonagle, 1999. "Reducing vote overreporting in surveys: Social desirability, memory failure, and source monitoring," **Public Opinion Quarterly** 63, 90-108.

Barber, Benjamin, 1984. **Strong Democracy**. Berkeley: University of California Press.

Blais, Andre, 2000. **To Vote or Not to Vote - The Merits and Limits of Rational Choice Theory**. Pittsburgh: Pittsburgh University Press.

Brady, Henry E., Sidney Verba, and Kay Lehman Schlozman, 1995. "Beyond SES: A Resource Model of Political Participation." **American Political Science Review** 89, 271-295.

Citrin, Jack, 1974. "Comment," **American Political Science Review** 68, 973-988.

Citrin, Jack and Donald Green, 1986. "Presidential Leadership and Trust in Government," **British Journal of Political Science** 16, 431-453.

Conway, Margaret M., 2000. **Political Participation in the United States**. 3rd edition. Washington D.C.: CQ Press.

Dalton, Russell J., 1996. **Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Western Democracies**. Chatham, NJ: Chatham House Publishers.

Easton, David, 1965. **A Systems Analysis of Political Life**. New York: Wiley.

Easton, David, 1975. "A reassessment of the concept of political support," **British Journal of Political Science** 5, 435-457.

Franklin, Mark N., 1996. "Electoral participation," in Lawrence

LeDuc, Richard G. Niemi, and Pippa Norris, (eds.), **Comparing Democracies – Elections and Voting in Global Perspective**. Thousand Oaks CA: Sage, 216-235.

Hirczy, Wolfgang, 1994. "The impact of mandatory voting laws on turnout: A quasi-experimental approach," **Electoral Studies** 13, 64-76.

Inglehart, Ronald, 1990. **Culture Shift in Advanced Industrial Society**. Princeton: Princeton University Press.

Jackman, Robert W., 1987. "Political institutions and voter turnout in the industrial democracies," **American Political Science Review** 81, 405-423.

Jackman, Robert W., and Ross A. Miller, 1995. "Vote turnout in industrial democracies during the 1980s," **Comparative Political Studies** 27, 467-492.

Lijphart, Arend, 1997. "Unequal participation: Democracy's unresolved dilemma – Presidential address, American Political Science Association, 1996," **American Political Science Review** 91, 1-14.

Miller, Warren E., and J. Merrill Shanks, 1996. **The New American Voter**. Cambridge: Harvard University Press.

Norris, Pippa (ed.), 1999. **Critical Citizens – Global Support for Democratic Governance**. Oxford: Oxford University Press.

Parry, Geraint, George Moyser, and Neil Day, 1992. **Political Participation and Democracy in Britain**. Cambridge: Cambridge University Press.

Pateman, Carole, 1970. **Participation and Democratic Theory**. Cambridge: Cambridge University Press.

Powell, G. Bingham, Jr., 1986. "American voter turnout in comparative perspective." **American Political Science Review** 80, 17-43.

Rosenstone, Steven J., and John Mark Hansen, 1993.

Mobilization, Participation, and Democracy in America. New York: Macmillan.

Shamir, Michal, and Asher Arian, 1999. "Collective identity and electoral competition in Israel." **American Political Science Review** 93, 265-277.

Silver, Brian D., Barbara A. Anderson, and Paul R. Abramson, 1986. "Who overreports voting?" **American Political Science Review** 80, 613-624.

Teixeira, Ruy A., 1992. **The Disappearing American Voter.** Washington D.C.: Brookings Institution.

Topf, Richard, 1995. "Electoral participation," in Hans-Dieter Klingemann and Dieter Fuchs, (eds.), **Citizens and the State.** Oxford: Oxford University Press, 27-51.

Verba, Sidney and Norman H. Nie, 1972. **Participation in America: Political Democracy and Social Equality.** New York: Harper and Row.

Verba, Sidney, Norman H. Nie, and Jae-On Kim, 1978. **Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison.** Cambridge: Cambridge University Press.

Verba, Sidney, Kay Lehman Schlozman, and Henry E. Brady, 1995. **Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics.** Cambridge: Harvard University Press.

Wattenberg, Martin P., 2000. "The decline of party mobilization," in Russell J. Dalton and Martin P. Wattenberg, (eds.), **Parties without Partisans - Political Change in Advanced Industrial Democracies.** Oxford: Oxford University Press, 64-76.

Wolfinger, Raymond E., and Steven Rosenstone, 1980. **Who votes?** New Haven: Yale University Press.